

This is a self-archived version of an original article. This version may differ from the original in pagination and typographic details.

Author(s): Jouttijärvi, Wiivi-Maria

Title: "Ei se tarkoita, että haluaisimme sen ajan takaisin" : virolaisten muistoja ja mielikuvia neuvostoajasta

Year: 2022

Version: Published version

Copyright: © Kirjoittaja, 2022

Rights: CC BY-NC-ND 4.0

Rights url: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

Please cite the original version:

Jouttijärvi, W.-M. (2022). "Ei se tarkoita, että haluaisimme sen ajan takaisin" : virolaisten muistoja ja mielikuvia neuvostoajasta. In A. Helle, & P. Koivunen (Eds.), *Neuvostoliitto muistoissa ja mielikuvissa* (pp. 231-248). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia, 1480. <https://oa.finlit.fi/site/books/e/10.21435/skst.1480/>

”Ei se tarkoita, että haluaisimme sen ajan takaisin”

Virolaisten muistoja ja mielikuvia neuvostoajasta

Wiivi-Maria Jouttijärvi

 <https://orcid.org/0000-0003-0707-5470>

Virossa neuvosto aika on, muiden entisten neuvostotasavaltojen tapaan, latautunut osa historiaa. Se sisältää kulttuurisen trauman neuvostomiehityksestä sekä etnisten virolaisten ja vironvenäläisten toisistaan hyvinkin poikkeavat historiantulkinnat. Nämä ovat ajoittain kärjistyneet jopa niin kutsuttuihin ”muistisotiin”, kuten esimerkiksi vuoden 2007 Tallinnan Pronssisoturi-kiistaan. Kyse on kulttuurisesta traumasta, joka on yleismaailmallinen sosiaalinen ilmiö. Kulttuuriset traumat noudattavat pääsääntöisesti samaa kaavaa: ensin oli hyvä ja turvallinen aika, kunnes tapahtui jotain, mikä rikkoi totutun järjestyksen ja muutti olosuhteita (Aarelaid-Tart 2009, 207). Viron tapauksessa hyvänä ja turvallisena ajanjaksona nähdään rauhan ja ensimmäisen itsenäisyyden aika vuosina 1920–1940, jonka turvallisuuden rikkoi neuvosto aika (esim. Kõresaar 2008, 762, 764–765) ja siihen liittyneet traumatisoivat tapahtumat, kuten esimerkiksi kyyditykset.

Keskityn tässä luvussa⁶² siihen, mitä hyvää ja huonoa eri-ikäiset viro-

62 Luku perustuu väitöskirjani *Muistojen ja kansallisen historiakulttuurin rajapinnoilla. Viron neuvosto aika kolmen sukupolven kertomana* (2021) lukuun, jossa käsittelem eri-ikäisten virolaisten muistoja ja mielikuvia elämästä neuvosto-Virossa. Väitöskirjassani tutkin neuvostoajan muistelemissa virolaisissa perheissä ja yksityisen muistelun suhdetta laajemman tason virolaiseen historiakulttuuriin. Muistojen

laiset ajattelevat liittyneen neuvostoaikaan ja miten he hahmottavat sen ajallisesti. Tutkimusaineistonani on vuosina 2018–2019 Virossa keräämäni haastatteluaineisto, joka kattaa kuusi perhettä eri puolilta Viroa. Viidessä perheessä tutkimukseen osallistui isovanhempi, vanhempi sekä neuvostoajan loppupuolella tai itsenäisessä Virossa syntynyt haastatteluhetkellä täysi-ikäinen lapsi. Yhdessä perheessä tutkimukseen ei osallistunut isovanhempaa. Isovanhemmat, eli ensimmäinen sukupolvi, ovat syntyneet vuosina 1930–1949, siis ensimmäisen itsenäisyyden aikana tai viimeistään toisen maailmansodan jälkeisinä vuosina. Toinen sukupolvi on syntynyt vuosina 1955–1972, neuvostojärjestelmän jo vakiinnuttua. Tutkimuksen kolmas sukupolvi on puolestaan syntynyt vuosina 1983–2000, joten heillä on korkeintaan vain varhaisia omakohtaisia lapsuusmuistoja neuvostojajasta.

Haastateltavieni yksityisyyden vuoksi he esiintyvät koodinimillä. Lõhmusin perheestä tutkimukseen osallistui isoäiti Signe (s. 1940), tämän poika Marek (s. 1963) ja Marekin poika Kristjan (s. 1993). Sarapuun perheestä osallistui isoäiti Laine (s. 1931), joka kyyditettiin lapsena vanhempiensa ja siskonsa kanssa Siperiaan. Lainella on poika Rein (s. 1955) ja Reinillä tytär Maret (s. 1983). Mägin perheen isoäiti Anna (s. 1939) vietti niin ikään osan lapsuudestaan ja nuoruudestaan Siperiassa. Annalla on tytär Tiina (1964) ja Tiinalla poika Siim (s. 1984). Puuseppin perheestä ei ollut mahdollista haastatella isovanhempaa. Perheestä osallistui tutkimukseen äiti Merle (s. 1968), isä Aivar (s. 1970), poika Karl (s. 1997) ja tytär Kätlin (s. 2000). Kangurin perheen isoäiti on koodinimeltään Malle (s. 1949) ja hänen tyttärensä Margit (s. 1972). Margitilla on poika Johannes (s. 1997). Tammin perheestä osallistui isoäiti Greta (s. 1930), tämän poika Margus (s. 1957) sekä Margusin tytär Maria (s. 1991).

Rajaan tarkastelun vironkielisiin virolaisiin, koska heitä oli mahdollista haastatella heidän äidinkielellään. Tämän takia tutkimukseen ei ole sisällytetty vironvenäläisten näkökulmaa, vaan keskityn vironkieliseen muisteluun ja historiakulttuuriin.

periytyvyyttä tarkastellaan kolmen sukupolven sisällä. Tutkimukseni pohjautuu haastatteluihin, jotka olen toteuttanut vuosina 2018–2019 suullisina yksilöhaastatteluina viron kielellä joko haastateltavien kodeissa tai heidän valitsemissaan paikoissa.

Lähestyn aineistoani ymmärtävän muistitietotutkimuksen näkökulmasta. En siis käytä aineistoa historiallisten faktojen selvittämiseen vaan pyrin analysoimaan, miten menneisyys muistetaan (Fingerroos & Haanpää 2006). Aineiston ja tutkimustulosteni jäsentämisessä käytän puolestani kertomuksen ja narratiivin käsitteitä. Muistitietotutkimukselle tyypilliseen tapaan kertomuksella viitataan haastateltavan kertomaan sisältöön (Koski 2007) ja narratiivilla siitä lähiluvun kautta tehtyyn tulkintaan. Näin haastatteluaineistoa pystyy jäsentämään, siitä pystyy etsimään yhteyksiä eri haastatteluiden välillä ja hahmottamaan, mitä neuvostoajassa nähdään oleellisena tai muistamisen arvoisena ja millaisia asenteita siihen liitetään.

Haastatteluaineistosta nousee neljä vahvaa narratiivia: kärsimyksen, mahdollisuuksien, vapauden ja selviytymisen narratiivit. Seuraavaksi käsittelen haastateltavien tapaa hahmottaa neuvostoaikaa ajallisesti. Tämän jälkeen keskityn narratiiveihin, jotka rakentuvat haastateltavien nimeämien neuvostoajan hyvien ja huonojen puolien kautta.

Neuvostoajan periodisointi

Kysyessäni haastateltaviltani, onko neuvosto aika heidän mielikuvissaan yksi pitkä kokonaisuus vai ajattelevatko he sen sisältäneen lyhyempiä ajanjaksoja, ilmeni, että sukupolvien välillä on eroja siinä, miten tarkasti neuvosto aika hahmotetaan. Ensimmäisen ja toisen sukupolven edustajat hahmottavat neuvostoajan muodostuneen erilaisista ajanjaksoista elinolosuhteiden ja poliittisten olosuhteiden mukaan. Kolmannen sukupolven haastateltavat sen sijaan kertovat hahmottavansa neuvostoajan pääasiassa yhtenäisenä ajanjaksona tai jäsentävät sitä johtajien mukaan. Myös kolmijako alkuun, pitkään keskikohtaan ja loppuun eli uudelleenitsenäistymisen aikaan nousi esille varsinkin juuri kolmannen sukupolven kohdalla.

Sukupolvia yhdistävä näkemys on, että Stalinin kuolema vuonna 1953 merkitsi muutosta parempaan. Vankileireille ja karkotukseen kyyditettyjä armahdettiin, ja Virossa heräsi toiveita itsenäistymisestä tai vähintäänkin suuremmasta itsemääräämisoikeudesta (Zetterberg 2007,

676–680). Ensimmäiseen sukupolveen kuuluvan Annan (s.1939) puheessa Stalinin jälkeisen ajan paremmuus suhteessa Stalinin aikaan liittyy vapauden narratiiviin: sananvapaus lisääntyi. Samalla perusteella Anna kertoo Gorbatšovin valtaannousun vuonna 1985 olleen muutos parempaan. Annan tyttären Tiinan (s. 1964) vastauksessa parempi aika ei määrity vapauden vaan elinolosuhteiden kautta: hänen mukaansa 1970-luvulla ”talous kukoisti”, oli asuntoja ja tilanne Neuvostoliitossa oli vakaa. Määritellessään parempia ja huonompia aikoja näillä perusteilla Tiina ei näe Gorbatšovin 1980-lukua hyvänä aikana, vaan kärsimyksen narratiivia rakentavan pulan ja köyhyyden kautta. Hän muistaa, että tuolloin oli pulaa ruoasta, vaikka huomauttaakin nauraen, että he eivät kuitenkaan nähneet nälkää ja että kaupan ainoaan hedelmäkakkuun oltiin varsin tyytyväisiä. Kuten Annan ja Tiinan esimerkeistä voidaan todeta, näkökulma vaikuttaa suuresti siihen, missä valossa mikäkin aika nähdään. Esimerkiksi 1980-luku voidaan nähdä vapauden narratiivissa hyvänä aikana, mutta kärsimyksen narratiivissa huonona aikana.

Ensimmäiseen sukupolveen kuuluvan Annan tavoin Kristjankin katsoo ajan muuttuneen Stalinin kuoleman jälkeen alkaneen valtataistelun takia. Hän kiirehtii huomauttamaan, että ”ei sillä, että ne miehet olisivat Virolle mitään hyvää halunneet”. Hän näkee Neuvostoliiton johdon sisäisen valtataistelun edesauttaneen Neuvostoliiton romahtamista ja sitä kautta Viron uudelleenitsenäistymistä: ”Ei kannata unohtaa, että se, että Viro on nyt vapaa, on paljolti myös sen ansiota, että venäläiset eivät pärjänneet [sisäisen valtataistelun kanssa].”

Niin ensimmäisen kuin toisenkin sukupolven edustajat kertoivat neuvostoajan koostuneen erilaisista ajanjaksoista. Toisen sukupolven edustajat kävivät neuvostoaikaa läpi puolestaan vuosikymmenien tarkkuudella: 1940-lukua leimasi sota, 1950-luvulla Stalin kuoli ja elettiin jälleenrakentamisen aikaa, 1960- ja 1970-luvuilla rakennettiin paljon, elämä oli vakiintunut ja talous kehittyi, kun taas 1980-luvulla pula pahe ni ja alkoi Viron uudelleenitsenäistymisen aika. Tarkkuus neuvostoajan jäsentämisessä erilaisiin ajanjaksoihin kertoo siitä, että yksityisessä muistelussa neuvosto aika nähdään huomattavasti monimuotoisemmin kuin miten se esitetään Virossa institutionaalisella tasolla. Kirsti Jõesalu onkin todennut väitöskirjassaan, että institutionaalisella tasolla,

esimerkiksi presidentin puheissa, neuvostoaika pyritään esittämään yhtenäisenä ajanjaksona, eikä eroa esimerkiksi Stalinin aikaan ja hänen kuoleman jälkeiseen aikaan tehdä (Jõesalu 2017, 68).

Kolmannen sukupolven edustajille neuvostoaika näyttäytyy yhtenäisempänä ajanjaksona kuin heidän vanhemmilleen ja isovanhemmilleen. Kätlin (s. 2000), Karl (s. 1997), Kristjan (s. 1993) ja Maria (s. 1991) kertovat olevansa tietoisia, että neuvostoaikaa voisi jakaa valtionjohtajien valtakausien mukaan. Heidän mukaansa tavallisten ihmisten näkökulmasta neuvostoaika näyttäytyi kuitenkin arkielämän tasolla Stalinin kuolemasta lähtien yhtenäisenä ajanjaksona. Esimerkiksi Maria (s. 1991) toteaa, että poliittisesta näkökulmasta neuvostoaika koostui erilaisista vaiheista, mutta hänen käsityksensä mukaan ihmisten elämä ei juuri muuttunut neuvostojan aikana, ellei sodan jälkeisiä vaikeampia vuosia oteta huomioon. Vastaavasti Kätlin (s. 2000) kuvailee, että neuvostoaikaan sisältyi erilaisia ajanjaksoja riippuen valtionjohtajista, mutta että ”yleisesti ottaen ajattelen, että se oli kuitenkin yksi pitkä neuvostoaika, että mitään eroa ei ollut” ennen Gorbatšovin ”heikkoa” hallitusta.

Maria kertoo erottavansa uudelleenitsenäistymisen ajan omaksi ajanjaksoon. Näin tekee myös Maret (s. 1983), joka kertoo, että hänen mielestään neuvostoaika koostui alusta, pitkästä keskikohdasta sekä ”lopusta”, eli mitä ilmeisimmin itsenäistymisajasta. Uudelleenitsenäistymisen ajan hahmottaminen erillään neuvostojasta on tyyppillistä virolaiselle historiankirjoituksellekin (kts. esim. Raun 2001).

Hyvä paha neuvostoaika

Pääasiassa haastatteluissa toistuu neuvostojasta adjektiivivaieka. Se, missä mielessä neuvostoaika nähdään vaikeana, rakentuu haastattelujen perusteella erilaisista narratiiveista. Yksi näistä on väkivallan narratiivi. Ensimmäiseen sukupolveen kuuluva Signe (s. 1940) ei haluaisi ylipäätään muistella koko neuvostoaikaa. Hän kutsuu sitä ”hirmuhallitsijan ajaksi”, täysin tuomittavaksi ja ajaksi, jolloin Viroa yritettiin venäläistää. Anna (s. 1939) kertoo neuvostoaikaan liittyneen väkivaltaa, mielivaltaisia vangitsemisia ja teloituksia, ja hän toivoo, ettei sellaista aikaa tulisi

enää koskaan uudestaan. Laine (s. 1931) kuvailee neuvostojärjestelmää epäinhimilliseksi ajaksi. Toiseen sukupolveen kuuluva Merle (s. 1968) kuvailee neuvostoaikaa sanoen: ”Se oli aika, joka perustui ihmisten mielivaltaan [– –] kantoivat kurjuutta ja henkilökohtaista vallanjanoa ja tyhmyyttä ja väkivaltaa”.

Väkivallan narratiivia rakentavat myös useassa haastattelussa toistuvat sanat ”miehitys” ja ”vieras valta”. Esimerkiksi Maret (s. 1983) kutsuu neuvostoaikaa ajaksi, jolloin oltiin ”vieraan vallan alla” ja jolloin vapaus vietiin ja kehitys hidastui. Myös Johannes (s. 1997) kutsuu neuvostoaikaa ”vieraan vallan” ajaksi, ja kuvailee neuvostojärjestelmän olleen huonoa se, että tämä vieras valta oli ”yksinkertaisesti väkisin ottanut virolaisilta näiden vapauden ja sanonut tarkalleen, mitä meidän pitää tehdä”.

Mielikuva neuvostovallasta sortajana ja kärsimyksen aiheuttajana on muisteluaineistossa vahva. Se, miten vahvasta mielikuvasta on kyse, ilmenee esimerkiksi haastateltavien suhtautumisessa neuvostoaikana tapahtuneeseen kehitykseen. Sotavuosien, maatilojen pakkokollektivisoinnin ja kyyditysten jälkeen elämä alkoi 1950- ja 1960-luvuilla vakiintua ja elintaso nousi, ihmiset eivät nähneet nälkää ja elämä myös maaseudulla kohentui. Elämä alkoi normalisoitua (Melchior 2015, 226). Ensimmäiseen sukupolveen kuuluvat Malle (s. 1949) ja Greta (s. 1930) kuitenkin kyseenalaistavat neuvostohallinnon aikana tapahtuneen kehityksen kertomalla, että heille neuvostoaika merkitsi taantumisen aikaa, jolloin Viro ei päässyt kehittymään. Toisin kuin Malle ja Greta, Laine (s. 1931) katsoo neuvostoaikana tapahtuneen kehitystä, mutta se tapahtui hänen mukaansa ihmishenkien kustannuksella. Kielteistä suhtautumista selittänee osaltaan sodanjälkeisen teollisuuden ylimitoitus Viron omiin tarpeisiin nähden ja siten Viron luonnonvarojen ylikäyttö, sekä väestön etnisen rakenteen muuttuminen venäjänkielisen vierastyövoiman myötä. Tiedemaailmassa korkeakoulutettujen määrä nousi 1950-luvulta lähtien, mutta ideologinen paine, opettajien kyyditykset ja pakenemiset sekä venäjän kielen vaatiminen opinnäytetöiden kielenä asettivat haasteita akateemiselle toiminnalle. (Smith 2013, 190; Zetterberg 2007, 675–678, 692–695.)

Lähestyttäessä kysymystä neuvostoaajan hyvistä ja huonoista puolista lähestytään erittäin herkkää ja tunnelatautunutta kysymystä siitä, mitä

on hyväksyttävää muistaa. Haastattelussaan Tiina (s. 1964) toi esiin, että hänen tulkintansa mukaan nykyaikana neuvostoajan myönteisten asioiden julkinen muistelemine ei ole yleisesti kovin hyväksyttävää, vaan hyvien asioiden muistelemine voidaan tulkita itsenäisen Viron arvostelemisena. Tiinan mielestä neuvostoajasta annetaan mediassa todellisuutta negatiivisempi kuva, eikä se ole hänen mielestään oikein. Vastaavasti Marek (s. 1963) kertoi, että varsinkin politiikassa vaikuttaa siltä, että isänmaallisuutta yritetään korostaa neuvostoajan kritisoinnista kautta.

Sama ilmiö tulee ilmi myös laajemman tason virolaisessa historiakeskustelussa: neuvostoajan arkipäivää ja jopa nostalgiaa herättävien museonäyttelyiden ilmaantuessa 2000-luvulla Viron hallitus huolestui asiasta ja katsoi sen uhkaavan demokratiaa. Neuvostonostalgia nähtiin vääränä ja vaarallisena. (Jõesalu 2017, 13.) Tällaiseen nostalgiaan kielteisesti suhtautuvaan ajatteluun kuuluu, että nostalgialla ajatellaan olevan ennen kaikkea poliittinen tavoite ja että nostalgiaa tunteva henkilö haluaisi menneen ajan takaisin. Todellisuudessa nostalgiaa voi kuitenkin kokea useilla eri tasoilla. (Kõresaar 2008, 760–761.) Nostalgialla voi olla esimerkiksi erilaisia kohteita: sillä tarkoitetaan yleensä kaipausta toiseen aikaan tai paikkaan, mutta se voi olla myös kapinointia nykyhetkeä ja kehityskulkuja vastaan. Tyypillistä on, että nostalgiaa tunnetaan erityisesti omaa nuoruutta ja lapsuutta kohtaan. (Boym 2001, xiii–xv, 58.) Lisäksi neuvostoajan muistelulle on todettu olevan tyypillistä, että arkielämä ja politiikka erotetaan toisistaan, jolloin neuvostoaika muisteltaessa voidaan tuntea nostalgiaa omaa neuvostoaikeista elämää ja arkea kohtaan, vaikka neuvostoaikeista poliittista järjestelmää kohtaan nostalgiaa ei tunnetaisikaan (Kõresaar, Kuutma & Lauk 2009, 29). Näin asia ilmenee haastatteluaineistossanikin: nostalgiaa neuvostoaikeaan kokee vain toinen sukupolvi, jonka lapsuus ja nuoruus sijoittuivat neuvostoaikeaan. He myös kertovat, etteivät kaipaa neuvostoajan poliittista järjestelmää, vaan nostalgia kohdistuu lapsuuden leikkeihin, koulumuistoihin ja opiskeluaikaan.

Margus (s. 1957) kertoo lukeneensa lehdistä kirjoituksia, joissa ei ymmärretä neuvostoaikeaan liittyvää nostalgiaa. Hän arvelee, että kyse on häntä itseään nuoremmista virolaisista, joille on välittynyt Virossa yle-

sesti vallalla oleva kielteinen suhtautuminen neuvosto aikaan. Nostalgialle onkin tyypillistä, että siihen liittyy ristiriitaisia tunteita, mielle yhtymiä ja poliittista epäluuloa (Grönholm & Paalumäki 2015, 12). Neuvostoliiton hajottua siihen kuuluneissa maissa alkoi uusi historiapolitiittinen muistityö. Ensinnäkin nimenomaan muistot nousivat keskeiseen rooliin ja niitä alettiin kerätä innokkaasti: aiemmin sorretut ja kielletyt muistot ja tarinat pääsivät nousemaan pintaan ja saivat näkyvyyttä. 1980-luvulla, vielä silloisissa neuvostotasavalloissa, aloitettiin työ neuvostojärjestelmän vaihtamien muistojen nostamiseksi keskusteluun. Tämän muistityön ja -politiikan kautta alettiin rakentaa kansallista, vahvasti muistiin pohjautuvaa identiteettiä. Samalla, ehkä hieman ironisesti, sorruttiin tuottamaan vain yhdenlaista, neuvostohallinnon miehittämän ja sortaman kansan narratiivia ja symbolisesti vaihtamaan ja sivuuttamaan tähän narratiiviin sopimattomia historiantulkintoja ja narratiiveja. Neuvosto aikaa alettiin virallisestikin esittää vieraan vallan aikana, jona tapahtuneet kärsimykset olivat tämän vieraan vallan ja sitä auttaneen vierasperäisen joukon aiheuttamia. (Köresaar, Kuutma & Lauk 2009, 27–29.) Nostalgian vastaparina voikin nähdä esimerkiksi katkeruuden ja kaunan.

Margusin mukaan siinä, miten neuvosto aikaa käsitellään, ei ole mitään vikaa, eikä hänen mielestään nostalgia saisi nousta neuvosto ajasta puhuttaessa päällimmäiseksi. Margusin mielestä hänen sukupolveltaan pitäisi kuitenkin olla oikeus muistella lapsuuttaan ja nuoruuttaan, koska he eivät ole voineet vaikuttaa siihen, että heidän elämässään nämä vaiheet sattuivat sijoittumaan neuvosto aikaan. Margusin, Tiinan ja Marekin hyvät muistot liittyen neuvosto aikana elettyyn lapsuuteen ja nuoruuteen ovat nostalgiaa. Margus kuitenkin huomauttaa, että ”ei se tarkoita, että haluaisimme sen ajan takaisin” ja haluaa tarkentaa, että hänen mielestään hyvät asiat eivät saisi dominoida neuvosto ajan käsittelyä ja muistelua. Kyse on nimenomaan yksityisen elämän kokemuksiin liitetystä nostalgiaista, ei poliittista järjestelmää kohtaan tunnetusta nostalgiaista (Köresaar 2008, 766).

Kolmannesta sukupolvesta Maria (s. 1991) kertoo tiedostavansa, että on ihmisiä, joilla on neuvosto ajasta kielteisiä kokemuksia. Hän itse on kuitenkin kuullut oikeastaan lähinnä vain myönteisiä muistoja. Hän

arvelee, että tähän on vaikuttanut se, että ihmiset muistelevat mieluummin hyviä asioita kuin huonoja. Johannes (s. 1997), Margus (s. 1957) ja Laine (s. 1931) puolestaan toteavat, että sitä, mitä neuvostoaika merkitsi virolaisille, ei voi sanoa täysin yleistävästi, vaan vastaukseen vaikuttavat henkilön ja hänen läheistensä kokemukset, jotka voivat vaihdella suvuittain.

Haastatteluissa kysyin haastateltaviltani suoraan, mitä hyvää ja mitä huonoa he ajattelevat neuvostoajassa olleen. Kysymyksenasettelu on tässä tapauksessa perusteltu, sillä vaikka se voikin ohjata vastakkainasetteluun, näin haastateltava joutuu pohtimaan neuvostoaikaa niin hyvässä kuin pahassa sen sijaan, että keskittyy vain esimerkiksi väkivaltaan ja kärsimykseen. Samalla haastateltavan on otettava kantaa neuvostoajan erilaisiin ilmiöihin.

”Ilman leipääkin voi elää, mutta elää ilman vapautta on kauheaa”

Haastatteluaineistossa vahvimaksi neuvostoajan hyviä ja huonoja puolia pohtivaksi narratiiviksi nousee vapauden narratiivi. Juuri vapauden menettäminen ja puuttuminen toistuvat varsinkin ensimmäisen ja kolmannen sukupolven haastateltavien vastauksissa. Vapautta katsotaan useasta eri näkökulmasta, ja näitä näkökulmia avaan tässä alaluvussa. Konkreettisimmillaan neuvostoaikainen vapauden rajoittaminen tarkoitti haastateltavien mukaan sananvapauden, tiedonsaannin ja matkustusvapauden rajoittamista.

Sananvapauden rajoittamiseen kietoutuu myös pelon narratiivi, joka toistuu varsinkin kolmannen sukupolven haastatteluissa. Siimun (s. 1984) mukaan neuvostoaikana rajoitettiin ihmisoikeuksia; Johannes puolestaan (s. 1997) kertoo, että ”jos olit väärässä paikassa väärään aikaan tai sanoit väärin, sinut saatettiin vaan viedä pois”. Kristjanin (s. 1993) mielestä pahin neuvostoajan huonoista puolista oli, että ihmiset antoivat toisiaan ilmi, mikä johti pelkoon. Toisesta sukupolvesta vain Marek (s. 1963) mainitsee sensuurin sekä ihmisten pelon. Ensimmäisessä sukupolvessa pelko ei myöskään nouse esiin neuvostoajan huonoista

puolista puhuttaessa, vaan kyyditysten ja neuvostoajan alkupuolen pidätysten muistelun yhteydessä. Tämä on monestakin näkökulmasta mielenkiintoista. Ensinnäkin haastatteluissa mainitaan vain, että ihmiset pelkäsivät, mutta pelon syytä ei katsota tarpeelliseksi tarkentaa sen enempää, kuin että sen aiheutti sensuuri ja ilmiantojen mahdollisuus. Toisekseen neuvostoaikana eläneet eivät nosta pelkoa esille neuvostoajan alkuvuosien jälkeen, mutta kolmannen sukupolven kertomuksissa pelko leimaa koko neuvostoaikaa. Vaikuttaakin siltä, että Stalinin ajan pelko kyydityksistä ja pidätyksistä on jättänyt kollektiiviseen muistiin ja narratiiviin niin vahvan jäljen, että se on välittynyt kolmannelle sukupolvelle leimallisena koko neuvostoajalle. Tämä kertoo osaltaan siitä, miten vahva neuvosto aikaan ja varsinkin sen alkuun liittynyt trauma on.

Sananvapauden rajoittamisen ohella myös matkustamisen rajoittaminen nousi haastatteluissa esiin. Esimerkiksi Anna (s. 1939) arvostelee neuvosto aikaa siitä, ettei matkustaminen länteen ollut vapaata ja että matkustaa sai vain sosialistisiin maihin. Tiina (s. 1964) on samaa mieltä matkustamisen rajoittamisesta mutta huomauttaa, että toisaalta he saivat matkustella vapaasti koko Neuvostoliitossa.

Neuvostoliitossa suosittiin lähtökohtaisesti sisämaanmatkailua, mutta ulkomaanmatkailu sallittiin sodan jälkeen uudelleen vuonna 1955. Seuraavana vuonna ulkomaanmatkailua alettiin enenevässä määrin ottaa käyttöön. Matkat edellyttivät kuitenkin monimutkaisen byrokratian läpäisemistä viisumin ja ulkomaanpassin saamiseksi. Lisäksi matkat olivat huomattavasti Neuvostoliiton sisäisiä matkoja kalliimpia. Ulkomaille matkustamisesta tuli kuitenkin helpompaa 1960-luvulla: vuonna 1965 Neuvostoliitto ja Tšekkoslovakia poistivat väliltään viisumivaatimuksen, ja seuraavasta vuodesta lähtien neuvostoliittolaiset turistit saattoivat matkustaa Itä-Euroopassa ilman ulkomaanpassia tai turistiryhmää. Myös kapitalistiseen länteen matkustaminen oli teoriassa mahdollista, mutta se vaati moitteetonta taustaa, moitteetonta matkustushistoriaa Itä-Euroopassa, suosituksia ja poliittisia suhteita (Gorsuch 2011, 10, 26–30, 80–87, 111). Toisin kuin Tiinan kertomus antaa ymmärtää, matkustaminen Neuvostoliiton sisälläkään ei ollut täysin vapaata, vaan Neuvostoliitto kontrolloi kansalaistensa sisäistä matkustamista passijärjestelmällä. Kotimaan passilla pääsi liikkumaan maan sisällä, ulkomaille

matkustamiseen tarvittiin puolestaan ulkomaanpassi. (Koenker 2013, 2; Martin 2001, 449.)

Miksi juuri matkustusvapauden rajoittaminen nousee haastatteluissa esille? Miksi haastatteluissa katsotaan vain kiellettyyn länteen ja jätetään huomiotta neuvostokansalaisille avoinna ollut laaja Neuvostoliitto useine liittotasavaltoineen ja Neuvostoliiton ulkopuoliset sosialistiset maat? Tarkasteltaessa haastateltavien vastauksia tarkemmin käy ilmi, että matkustusvapaudessa ei ole kyse vain matkustamisesta, vaan sillä on myös symbolinen merkitys: se erotti Viron Euroopasta. Tähyäminen nimenomaan länteen ja idän huomiotta jättäminen kertovat identifioitumisesta länteen ja Eurooppaan. Tätä havainnollistaa varsinkin ensimmäisen sukupolven Kätlin (s. 2000), jonka mukaan Viro ”leikattiin irti” muusta Euroopasta. Tähän ilmaukseen sisältyy taustaoletus siitä, että Viro on nimenomaan osa Eurooppaa ja länttä, sillä muuten sitä ei olisi voitu myöskään erottaa siitä.

Matkustamisen rajoittaminen yhdistettynä tiedonsaannin rajoittamiseen saa haastatteluaineistossa merkityksiä, joissa vapauden narratiivi yhdistyy kehityksen narratiiviin. Greta (s. 1930) on tehnyt uransa kieltenopettajana ja kertoo, että hänen oli kollegoineen vaikea ylläpitää tietojaan opettamansa vieraan, länsimaissa puhutun kielen kehityksestä, koska yhteyksiä Eurooppaan oli rajoitettu.

Vapaus nähtiin haastatteluissa myös vapautena päättää omista asioista niin yksilön kuin kansakunnankin tasolla. Esimerkiksi Johannes (s. 1997) kuvailee neuvostoaikaa sanoen, että ”ihmiset eivät saaneet itse valita ja päättää, vaan Moskovasta tuli käsky”, ja Maria (s. 1991) toteaa, ettei Viro kuulunut Neuvostoliittoon vapaaehtoisesti. Toisaalta Johannes näki neuvostojärjestelmässä myös eräänlaista vapautta verrattuna nykypäivään: hänen mielikuvansa on, että järjestelmä oli nykyistä joustavampi, kun byrokratian saattoi kiertää viinapullolla.

Aika jolloin mitään ei ollut

Vapauden rajallisuuden ohella haastatteluaineistossa nousi vahvasti esille neuvosto aikaan liitetty pula ruuasta, vaatteista ja kulutustavaroista.

Mielenkiintoista on, että pula korostuu nimenomaan kolmannen sukupolven vastauksissa, kun taas heidän isovanhempiansa haastatteluissa sitä hädin tuskin mainitaan. Toinen sukupolvi muistelee lapsuutensa ja nuoruutensa pulaa, mutta löytää siihen hieman erilaisia näkökulmia kuin kolmas sukupolvi. Pulan korostuminen kolmannen sukupolven kertomuksissa voi johtua siitä, että heiltä puuttuu omakohtainen kokemus neuvostoajasta, eivätkä he siten osaa nähdä pulan suhteellisuutta ja erilaisia näkökulmia. Lisäksi pula sopii heidän omaksumaansa narratiiviin neuvostoajasta nykyaikaa huonompana. Kristjan (s. 1993) kertoo kuulleen vanhemmiltaan, että näillä oli neuvostoaikana kyllä rahaa, mutta kaupassa ei ollut oikein mitään ostettavaa tai auton ostoon saattoi mennä 10 vuotta, kun ensin odotettiin ostolupaa ja sitten itse autoa. Siim (s. 1984), jolla on jo omia lapsia, kertoo, etteivät hänen lapsensa voi käsittää, ettei hänen lapsuudessaan 1980-luvulla ollut kauppojen hyllyillä samanlaista valikoimaa kuin nykyään.

Toisen sukupolven haastatteluissa ilmeni, että vaikka pulaa ei kaivata takaisin, sillä osataan nähdä olleen myös myönteisiä sivuvaikutuksia. Esimerkiksi Merle (s. 1970) kertoo, että nykyisin hautajaisissa muistellaan, miten taitavia häntä edeltäneen sukupolven ihmiset olivat. Merlen mukaan tämä osaavuus johtui nimenomaan siitä, että mitään ei ollut, jos ei itse tehnyt: ”Jos et ommellut itse, niin sinulla ei ollut mitään päälle pantavaa [– –] ja jos et itse keittänyt hilloa, niin sitten sinulla ei ollut hilloa.” Merle kertoo keittävänsä edelleen hillonsa itse, koska hänet on kasvatettu niin. Itse tekemisen taito sekä kyky ja viitseliäisyys löytää ratkaisuja käytännön ongelmiin ovat asioita, jotka hän nimeääkin neuvostoajan hyväksi puoliksi. Merle tuo siis kuvauksessaan esille sota- ja jälleenrakennusvuosien niukkuuden, sen vaikutukset häntä edeltäneeseen sukupolveen sekä tuon sukupolven tarjoaman esimerkin kauaskantoiset vaikutukset ihmisten arkeen.

Myös Rein (s. 1955) kertoo, miten tavaroista, ruoasta, vaatteista ja teknologiasta oli pulaa. Toisaalta hän katsoo neuvostoajassa olleen hyvää se, että hänen ei koskaan tarvinnut olla huolissaan, onko hänellä ruokaa, asunto tai rahaa bussilippuun, koska kaiken todella välttämättömän sai niin halvalla. Pulaa oli hänen mielestään nimenomaan hienommista ja laadukkaammista tuotteista, kuten paremmasta ruoasta, hienommis-

ta vaatteista sekä hyvistä radioista ja televisioista. Esimerkiksi Margit (s. 1972) muistelee, että hänen lapsuudessaan hänen isoäitinsä teki itse hänelle kauniita vaatteita, koska muuten sellaisia ei ollut saatavilla.

Neuvostoajan pula nähdään siis pääsääntöisesti kielteisenä ilmiönä. Toinen sukupolvi pystyy näkemään sillä kuitenkin myös seurauksia, jotka he mieltävät nimenomaan myönteisiksi asioiksi. Pula otetaankin joissain haastatteluissa puheeksi jopa neuvostoajan hyvistä puolista kerrottaessa.

Rein puolestaan antaa arvoa myös sille, mitä neuvostojärjestelmä tarjosi kansalaisilleen. Välttämättömimmistä asioista ei hänen mukaansa tarvinnut kantaa huolta. Margit muistelee tietäneensä lapsena, että hänen perheensä oli köyhä, mutta ajattelee nyt, että se ei haitannut häntä eikä hän kokenut sitä ongelmana. Vastaavasti kolmannen sukupolven Maret (s. 1983) kertoo, että hänen lapsuutensa materiaallinen niukkuus opetti hänet arvostamaan sitä mitä on.

Kristjan (s. 1993) pohtii haastattelussaan tätä neuvostoajan materiaalista ja taloudellista puolta. Hän toteaa, ettei neuvostoideologian mukainen tasa-arvo ollut käytännössä täydellinen, mutta että neuvostoaikana ihmiset olivat ehkä hieman tasa-arvoisempia kuin nykypäivänä. Näin on hänen mukaansa varsinkin juuri materiaalisessa mielessä. Kristjan myös huomauttaa, että neuvostoaikana materialistisuuteen ei yksinkertaisesti ollut mahdollisuutta, ja vertaa tilannetta nykypäivään: rahan ja materian merkitys on kasvanut, ja ihmiset saattavat unohtaa, ettei raha tuo onnea. Johannes (s. 1997) puolestaan kertoo kokevansa, että nykyään kaikkien täytyy huolehtia itse itsestään, kun taas neuvostoaikana niin valtio kuin kanssaihmisetkin auttoivat varsinkin yksinäisiä ja niitä, joilla oli ongelmia. Tämän Johannes kertoo liittävänsä nimenomaan sosialistisen järjestelmän ideologiaan. Kysyessäni, miten Karlin (s. 1997) mielestä neuvosto aikaan pitäisi suhtautua, hän vastaa:

Ehkä siitä pitäisi oppia ja pitäisi ymmärtää, että miten se saattoi mennä niin. [– –] Koska kommunismin ajatus on oikeastaan... ajatushan on kaunis, sen pitäisi olla hyvä. Että jokainen mahdollisuuksiensa mukaan ja jokaiselle tarpeidensa mukaan, eikö? Mutta mitä siitä tuli, oli jotain kamalaa. Miksi se oli niin? Minun

mielestäni siitä pitää oppia, jotta voimme tulevaisuudessa välttää sellaisen.

Kuten edellä on havaittavissa, pula itsessään nähdään kielteisenä, mutta siihen liitetään läheisesti paitsi siitä seuranneen taidokkuuden, osaamisen ja viitseliäisyyden ihailu myös tasa-arvo, jossa kenelläkään ei ollut mitään. Kolmannen sukupolven edustajat lähestyvät tätä lisäksi ideologiselta kannalta ja arvojen näkökulmasta, ja vaikka he nimesivätkin itse pulan kielteisenä, he näkevät pulasta seuranneen solidaarisuuden ja epämaterialistisen arvomaailman myönteisinä. He myöntävät, että kaikki eivät olleet yhtä tasa-arvoisia, mutta eivät kuitenkaan nosta esille esimerkiksi neuvostonomenklatuuran etuoikeuksia vaan enemmistön jakaman niukkuuden.

Neuvostoajan ideologian ja arvojen pohdintaan liittyen haastatteluaineistosta nousee esiin myös näkemyksiä moraalista. Tiina muistelee, että hän kouluaikanaan ihmetteli kommunististen nuorten vaatimusta ”moraalisesta varmuudesta”. Hänelle selitettiin sen tarkoittavan, että on kommunistisen puolueen puolella eikä sitä vastaan. Hän itse näki moraalin kuitenkin tarkoittavan, ettei varasta eikä valehtele ja että on hyvissä väleissä vanhempiensa kanssa. Tiina koki, että neuvostoaikana ketään ei kiinnostanut ihmisen oikea moraalinen vaan puolueuskollisuus. Margit puolestaan vastaa kysymykseen kertomalla, että haluaisi opettaa lapsilleen toisenlaista moraalista, jonka mukaan varastaminen ja valehteleminen on väärin. Tästä on tulkittavissa, että Margit liittyy päinvastaisen moraalin leimalliseksi neuvostoajalle. Niin Tiina kuin Margitkin kritisoivat siis neuvostoajan moraalista ja rakentavat sitä kautta kuvaa neuvostoajasta rappion aikana, jolloin ei toimittu oikein ja jonka toimintakulttuuria ei haluta siirtää tuleville polville. Myös Greta uskoo neuvostoajan muuttaneen virolaisten moraalista ja toimintaa. Toisaalta Kristjan toi haastattelussaan esille, miten materialistisuuteen ei neuvostoaikana ollut mahdollisuutta, ja katsoo, että nykyvirolaiset voisivat ottaa siinä arvojen osalta mallia neuvostoajasta.

Tiina nostaa haastattelussaan esiin ajallisen kontekstin neuvostoajan oloja arvioitaessa. Hän huomauttaa, että neuvostoelämää ei ole mielekästä katsoa nykyelämän standardien mukaan: neuvostoaikana oli puu-

tetta jopa vessapaperista, ulkomailta tuotiin tuliaisina Pepsiä ja ulkomaalainen muovipussi oli aarre, joka maksoi markkinoilla 15 ruplaa (vrt. kuun palkka saattoi olla 70 ruplaa) ja jonka sisälle laitettiin venäläinen muovipussi, jotta se kestäisi koko vuoden koululaukkuna. Huomiollaan Tiina kysyykin, voiko elämää neuvostoaikana edes verrata nykyelämään.

Neuvostoliitto mahdollistajana

Luvun alkupuolella kerroin varsinkin Tiinan (s. 1964) olevan sitä mieltä, että neuvostoaajasta annetaan nykyään liian kielteinen kuva. Mitä hyvää Tiina siis itse näkee neuvostoaajassa? Hän muistelee lapsuutensa Neuvostoliittoa ensinnäkin mahdollisuuksien tarjoajana; hänen haastattelussaan neuvostoaika rakentuukin osittain juuri mahdollisuuksien narratiivin ympärille. Tiinan mukaan neuvostoaikana lapsille tarjottiin esimerkiksi harrastusmahdollisuuksia, eikä harrastaminen hänen käsitöksensä mukaan ollut kiinni perheen taloudellisesta tilanteesta. Tiinalla on myös mielikuva, että neuvostoaikana opettajat panostivat lasten harrastustoimintaan. Hän ei ole varma, saivatko opettajat siitä erillistä korvausta, mutta katsoo, että opettajien panostus ja asenne ovat muuttuneet ja että nykyään lasten harrastustoiminta vaatii perheiltä varsinkin taloudellisesti suurempaa panostusta kuin neuvostoaikana. Harrastustoiminnan ohella koulut järjestivät runsaasti retkiä ja opintomatkoja, ja oppilaita vietiin myös teatteriin ja oopperaan. Neuvostoaikainen kulttuurielämään panostaminen tulee esille myös Gretan (s. 1930) haastattelussa: hän mainitsee kirjojen olleen edullisia. Harrastusmahdollisuuksissa oli todennäköisesti paikkakuntakohtaisia eroja, mutta Tiinan muistelemat lapsille ja nuorille tarjotut mahdollisuudet sekä Gretan muistelemat edulliset kirjat edustavat Neuvostoliiton kulttuuripolitiikkaa, jossa kulttuurin tuli olla kaikkien tavoitettavissa (Melchior 2015, 227).

Myös osa muista haastateltavista näki neuvostoaajassa mahdollisuuksia. Esimerkiksi Marek, Signe ja Laine mainitsevat Tiinan esille nostamien harrastusmahdollisuuksien lisäksi ilmaisen koulutuksen. Signe lisää olleensa tyytyväinen myös siihen, miten sairaalat ja terveydenhoito toimivat neuvostoaikana.

Neuvostojärjestelmän mahdollistamat harrastusmahdollisuudet, kulttuurikasvatus, terveydenhoito ja ilmainen koulutus ovat asioita, jotka mainitaan vain ensimmäisen ja toisen sukupolven haastatteluissa. Ne eivät tule kolmannen sukupolven vastauksissa esille lainkaan. Tämä on ymmärrettävää, sillä kyseessä ovat neuvostojärjestelmän palvelut, jotka ensimmäisen ja toisen sukupolven edustajat kokivat konkreettisesti omassa elämässään ja joista he ja heidän läheisensä hyötyivät. Kolmas sukupolvi ei ole itse kokenut näitä neuvostoajassa myönteisiksi katsottuja asioita. Tätä voi tulkita niin, että neuvostojärjestelmän tarjoamat palvelut ja mahdollisuudet eivät ole välittyneet enää 1980-luvulla ja uudelleen itsenäistyneessä Virossa syntyneelle sukupolvelle. Tällöin heidän näkemyksensä neuvostoajan järjestelmästä rakentuu nimenomaan vapauden rajoittamisen ympärille.

Kolmen sukupolven neuvostokuva

Edellä olen tarkastellut neuvostoajan muistelemista kolmen virolaisen sukupolven haastattelujen valossa. Kysyin, mitä hyvää ja mitä huonoa kyseisessä aikakaudessa nykypäivänä nähdään. Kolmen sukupolven välillä ilmeni niin yhtäläisyyksiä kuin eroavaisuuksiakin.

Neuvostoajan hyvien ja huonojen puolien pohdinta rakentui pääasiassa väkivallan, pelon ja pulan leimaamalle kärsimyksen narratiiville. Kärsimyksen narratiivin rinnalla kulki myös vapauden narratiivi haastateltavien muistellessa vapauden rajoittamista, sen merkitystä ja neuvostojärjestelmän suomia etuja ja mahdollisuuksia. Neuvostoajasta muistetaan myös, miten esimerkiksi pula johti itse tekemiseen, oma-toimisuuteen, luovuuteen ja solidaarisuuteen – muistelu tapahtuu siis myös selviytymisen narratiivin kautta. Huomionarvoista on, että sukupolvien välillä on näiden narratiivien käytössä painotuseroja. Esimerkiksi väkivallan narratiivi korostui ensimmäisen sukupolven ja pelon narratiivi taas kolmannen sukupolven haastatteluissa. Kyseiset narratiivit puuttuivat kuitenkin lähes täysin toisen sukupolven haastatteluista. Vastaavasti mahdollisuuksien narratiivi korostui toisen sukupolven kohdalla, mutta puuttui täysin kolmannen sukupolven näkemyksistä.

Ilmeistä on, että 1950–1970-luvuilla neuvosto-Virossa syntyneellä ja kasvaneella sukupolvella on vanhempiaan ja lapsiaan myönteisempi mielikuva neuvostoajasta. Tämä selittyy ennen kaikkea sillä, että heidän myönteiset lapsuus- ja nuoruusmuistonsa sijoittuvat aikaan, jolloin neuvostojärjestelmä oli vakiintunut ja elämä rauhallisempaa kuin heitä edeltäneen sukupolven nuoruudessa. Kuten Margit haastattelussaan huomauttaa, he eivät muistele varsinaisesti neuvostoaikaa vaan omaa elämäänsä.

LÄHTEET

AINEISTO

Haastattelut

Malle Kangur, nainen (s. 1949), 12.3.2019

Margit Kangur, nainen (s. 1972), 12.3.2019 ja 27.3.2019, sähköposti 4.4.2019

Johannes Kangur, mies (s.1997), 1.4.2019

Signe Lõhmus, nainen (s. 1940), 12.11.2018

Marek Lõhmus, mies (s. 1963), 30.11.2018

Kristjan Lõhmus, mies (s. 1993), 4.11.2018

Anna Mägi, nainen (s. 1939), 8.12.2018

Tiina Mägi, nainen (s. 1964), 9.12.2018 ja 16.12.2018

Siim Mägi, mies (s. 1984), 7.12.2018

Merle Puusepp, nainen (s. 1968), 14.12.2018

Aivar Puusepp, mies (s. 1970), 15.12.2018

Karl Puusepp, mies (s. 1997), 8.12.2018

Kätlin Puusepp, nainen (s. 2000), 14.12.2018

Laine Sarapuu, nainen (s. 1931), 30.3.2019

Rein Sarapuu, mies (s. 1955), 18.3.2019

Maret Sarapuu, nainen (s. 1983), 9.5.2019

Greta Tamm, nainen (s. 1930), 14.2.2019 ja 15.2.2019

Margus Tamm, mies (s. 1957), 16.2.2019

Maria Tamm, nainen (s. 1991), 12.4.2019

KIRJALLISUUS

- Aarelaid-Tart, Aili 2009: Cultural Trauma as the Mnemonic Device of Collective Memory. Teoksessa Kõresaar, Ene; Lauk, Epp & Kuutma, Kristin (toim.) *The Burden of Remembering. Recollections & Representations of the 20th Century*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 197-221.
- Boym, Svetlana 2001: *The Future of Nostalgia*. Basic Books, New York.
- Fingerroos, Outi & Haanpää, Riina 2006: Muistitietotutkimuksen ydinkysymyksiä. Teoksessa Fingerroos, Haanpää & Heimo, Peltonen (toim.) *Muistitietotutkimus. Metodologisia kysymyksiä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Gorsuch, Anne E. 2011: *All This Is Your World. Soviet Tourism at Home and Abroad after Stalin*. Oxford University Press, Oxford.
- Grönholm, Pertti & Paalumäki, Heli 2015: *Kaipaava moderni. Nostalgian ja utopian kohtaamista Euroopassa 1600-luvulta 2000-luvulle*. Turun historiallinen yhdistys, Turku.
- Jõesalu, Kirsti 2017: *Dynamics and tensions of remembrance in post-Soviet Estonia. Late socialism in the making*. University of Tartu Press, Tartto.
- Koenker, Diane P. 2013: *Club Red. Vacation Travel and the Soviet Dream*. Cornell University Press, Ithaca.
- Koski, Kaarina 2007: Mikä kertomus on? Tieteidenvälisyyden haasteita ”kertomusten” tarkastelussa. *Elore*, 14, 1/2007, <https://core.ac.uk/download/pdf/39913548.pdf>. [Tarkistettu 24.8.2021.]
- Kõresaar, Ene 2008: Nostalgia ja selle puudumine eestlaste mälukultuuris. Eluloouuri ja vaatepunkt. *Keel ja kirjandus*, 10/2008, s. 760–773.
- Kõresaar, Ene; Kuutma, Kristin & Lauk, Epp 2009: *The Burden of Remembering. Recollections & Representations of the 20th Century*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Martin, Terry 2001: *The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union 1923–1939*. Cornell University Press, Ithaca.
- Melchior, Inge 2015: *Guardians of Living History. The Persistence of the Past in Post-Soviet Estonia*. Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Raun, Toivo U. 2001: *Estonia and the Estonians*. Hoover Institution Press, Stanford University, California. Updated Second Edition.
- Smith, Jeremy 2013: *Red Nations, The Nationalities Experience in and after the USSR*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Zetterberg, Seppo 2007: *Viron historia*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.